

De identiteit van het Noord-Nederlandse Waddengebied

Dromen van eigenheid

Toen ik me ruim dertig jaar geleden met de cultuur van het Waddengebied bezig ging houden, waren het niet zozeer de bijzondere natuurwaarden van het gebied die mijn interesse wekten. Ik was vooral gefascineerd door het oude cultuurlandschap, het land achter de dijken, dat in mijn ogen bezig was snel te verdwijnen of op zijn minst een deel van zijn historische identiteit te verliezen.

Achter de aanblik van herenboerderijen, terpdorpen en havenstadjes leek een overvloed aan verborgen geschiedenissen schuil te staan. Dijken, dorpswegen en afwateringsslootjes zijn allemaal met de hand gemaakt. Schepje voor schepje, de ene spadesteek na de andere. En niet alleen dat, het moeizaam verworven akker- en weideland moest constant worden onderhouden, de greppels uitgediept, het riet gemaaid. Dat verhaal diende in mijn ogen verteld te worden, en niet alleen dat van de herenboeren, veekopers en graanschippers, maar ook dat van de landarbeiders, polderjongens, boerenknechten en niet te vergeten boerenmeiden. De blik terug in een amfibisch landschap waarvan de sporen ons nog voor de voeten leken te liggen. Een zorgvuldige combinatie van archeologie, creatief bronnenonderzoek en *oral history*. En dat alles in het besef dat het ging om één sociaal-cultureel landschap dat opvallend veel samenhang vertoonde langs de hele Waddenkust. Een wereld die werd ervaren als een andere wereld, ook vroeger, anders dan elders, een leven *dans le marais*, waar andere mensen wonen die zich anders gedragen.

De Duitse geograaf Johann Georg Kohl schreef er ooit twee prachtige boeken over. De indrukken die hij kreeg tijdens zijn reizen langs de *Marschen und Inseln* van Sleeswijk-Holstein lagen ten grondslag aan het beeld dat hij voor Nederland en vele andere kustgebieden ontwierp.

Het houdt hier iedereen bezig, schreef hij in 1846, de tegenstelling tussen het binnenland en de kust, tussen *Marsch* en *Geest*, termen die in Duitsland een veel verdergaande betekenis hebben dan 'klei' en 'zand' alleen. Voor de echte kustbewoner valt de hele wereld uiteen in klei en zand, zo citeert hij zijn zegslieden. Het is het verschil tussen speculeren op de beurs en leven van oud geld, tussen Amerika en Engeland, tussen de nieuwe en de goede oude tijd. Bij Kohl dus geen romantiek: de moderne beschaving rolt van west naar oost over de kuststreek. De culturele rijkdom van het Waddengebied is bij hem het product van ondernemingslust en het streven naar gewin.

Ook de volkskundige Wilhelm Heinrich Riehl maakte samen met zijn hondje lange wandelingen langs de kust om, zoals hij dat noemt, zich Holland stapsgewijs toe te eigenen. Riehl benadrukt juist het relatieve isolement van de afzonderlijke kuststreken. De liberale herenboeren vormen in zijn ogen een soort halfbakken plattelandsadel, naïef vasthoudend en zelfgenoegzaam tegelijk. De wandelroute langs de Friese kusten staat niet op de kaart, benadrukt Riehl, je moet hem eerst zoeken en dan zelf maken, een geprojecteerde lijn door dunbevolkt land, omdat hier niet het land maar de zee voor samenhang zorgt.

Hoe dan ook, die samenhang interesseerde mij en ik verzwolg boeken als het *Marschenbuch* van Hermann Allmers, een romantische ode aan het kustgebied uit 1858. Bij Allmers wordt het landschap tastbaar. Hij beschrijft de schijnbaar ongerepte kweldervlakten, omzoomd door slikken en fluisterend riet, murmelend water en klotsende golven, met aan de horizon het

grenzeloze wad, de bollende zeilen en zwermen fladderende meeuwen. En hij neemt de lezer vervolgens mee naar de top van de dijk, van waaruit hij met ons neerkijkt op rijpende korenvelden en grazend rundvee – een weidse vlakte, bezaaid met groen omrande dorpen, deftige boerderijen en torenspitsen boven het struweel, vergezeld van de geluiden van 'ratelende wagenwielen en ruisende sikkels, klapperende houtduivenvleugels en het gezang van de leeuwerik'. Ja, dacht ik, dat ken ik, daar wil ik zijn.

Ik had voor mijn eigen plannen zelfs een werktitel bedacht: als nieren in het vet, om het wroeten in de vette klei met de daaruit voortvloeiende culturele rijkdom te contrasteren. En om daarmee een brug te slaan tussen de tastbaarheid, de materialiteit van het landschap, en de identiteit van het Waddengebied.

Natuurlijk is dat allemaal te veel voor één persoon, en was mijn motivatie ook niet in alle opzichten zuiver. Nostalgie is dikwijls een slechte raadgever. Mijn aandacht verschoof allengs naar de mentaliteitsgeschiedenis en de historische geografie. Mijn blik verwijdde zich naar het hele waddengebied, ik leerde de geschiedenis van de eilanden en havensteden beter kennen en begon als landrot toch iets meer te begrijpen van het wad.

Maar, en daar wil ik eigenlijk met u naar toe, het was toen altijd nog mogelijk het Waddengebied in een grotere historische, geografische en sociale samenhang te zien. Weliswaar met een romantische blik en gekleurd door de Duitse *Schulgeographie*, maar nog niet ingekaderd door institutionele verbanden, ambtelijke targets en technische meetpunten. We hadden het nog over slik en wormen, niet over fosfaatgehaltenes en bodemleven. Het verleden leek nog dichtbij en de verhalen werden nog verteld. Tenminste dat dachten wij.

Tijdgeest

Dat is nu wel even anders. Het Waddengebied waarover ik zojuist met u sprak, bestaat al jaren niet meer. De dagelijkse praktijk waarin onze historische kennis was geworteld is tot stilstand gekomen. De overlevering is onderbroken, ons mentale landschap versplinterd geraakt. Vrijwel niemand kan het oude verhaal van het Waddenland nog uit eigen ervaring navertellen. De gesubsidieerde projecten die in het kader van erfgoedbehoud worden opgezet, zijn vooral bedoeld om bestaande kennis te recyclen. Wat wij denken te weten, komt tegenwoordig uit boekjes of van het internet. Daar is verder niks mis mee. Maar als historicus merk ik het direct: wat ik vandaag bedenk, kan morgen alweer bij mij terugkomen. Historisch werk is onderdeel geworden van een nieuw soort identiteitspolitiek. Anders dan vroeger: de toets der werkelijkheid ontbreekt, of – beter gezegd – wat wij denken te weten over het verleden, wordt vooral getoetst aan het heden.

Voor mensen wier bestaan nog wel in de praktische omgang met het Waddenlandschap geworteld is, kan dat heel frustrerend zijn. Vissers, boeren, toeristische ondernemers hebben te kampen met hele andere problemen dan hun ouders of grootouders. De schaal van hun activiteiten is grondig veranderd. Maar ze hebben ook te maken met een hyperkritisch publiek en met ambtelijke toezichthouders bij wie – in hun beleving – de diepgaande kennis van het hier en nu ontbreekt. Wat ze vergeten is dat er wel degelijk een andere werkelijkheid is ontstaan, waarin toeristische programma's en ambtelijke regimes een grotere realiteitswaarde hebben dan hun lief is.

Het grote waddenboek uit 1976, onder redactie van Jan Abrahamse, lijkt nu welhaast uit een ander tijdvak dan het onze te komen. Het is ook achteraf een heel bijzonder boek: natuur en

cultuur zijn nog niet strikt gescheiden. Het land voor de dijk en dat erachter worden in onderlinge samenhang behandeld. Waddenzee en Waddenland lijken zo twee kanten van dezelfde medaille. Uit het boek blijkt een grote bezorgdheid over de toekomst van het Waddengebied. Maar het is volstrekt duidelijk dat ook mensen wonen en werken. Zonder hun betrokkenheid is het gebied niet te redden. De kustcultuur krijgt veel aandacht, de vissers worden mild behandeld, alleen de groeiende toeristenstroom – waar de Waddenvereniging overigens wel op meelift – roept vraagtekens op. Het verleden is dichtbij en de verhalen worden nog verteld.

Voor wie het niet weet: Jan Abrahamse was een leerling van de geograaf Hendrik Jacob Keuning, een van de grondleggers van de historische geografie in Nederland, iemand bij wie de Duitse wetenschapstraditie nog altijd sterk doorwerkte. Zijn boekje *Geest und Marsch* uit 1957 kan welhaast als programmatisch gelden voor de hernieuwde waardering van het oude cultuurlandschap achter de dijken. Maar het was ook de tijdgeest: het overwegend jonge publiek was ernstig verontrust, niet alleen over de toekomst van de planeet, ook over de teloorgang van de vertrouwde wereld uit hun jeugd. De politiek moest compensatie bieden in de vorm van beschermingsmaatregelen, zowel direct naast de deur als in de wilde natuur die aan de horizon gloorde. De Waddenzee sprak in dat opzicht tot de verbeelding, zeker nadat men dat gebied als toerist had leren kennen.

Maar werd de Waddenzee alleen maar beschermd omdat het zo'n goed idee was? Dat zeker niet. De Club van Rome had gesproken. Het publiek wilde meer natuur. En op het wad hoefde dat in principe niks te kosten. In 1981 werd de Waddenzee daarom staats eigendom.

Wisselgeld

Een kwart eeuw later – zo rond de eeuwwisseling - waaide de wind uit een hele andere hoek. Natuur en cultuur waren het object van politieke ruilhandel geworden. Dat gebeurde niet alleen achter de dijken, waar de schaalvergroting in de landbouw en de uitbreiding van dorpen, steden en bedrijventerreinen steeds opnieuw om wisselgeld vroeg, doorgaans in de vorm van nieuw aangelegde natuur- en recreatiegebieden. Het hoe en waarom doet nu even niet ter zake, het gaat om het resultaat. In het geval van de ecologische hoofdstructuur had de minister zich laten overtuigen van het nut van dit concept, zodra zij begreep dat daar veel aannemerswerk uit voort zou komen (ik citeer een Duitse studie). Een win-winsituatie dus. Het cultuurlandschap werd ingeruild tegen natuur op andere plek. En dat tot tevredenheid van iedereen. In de Waddenzee gebeurde eigenlijk hetzelfde, al was de pot met wisselgeld hier kleiner. Er werden zorgvuldige grenzen rond het te beschermen gebied getrokken; de regelgeving werd gestapeld en de omwonenden die grotendeels buiten deze grenzen kwamen te wonen toonden hun frustraties. De beoogde ontvlechting van mens en natuur bleek een langetermijnproject dat ook jaren later nog niet is afgesloten.

De Waddenzee is inmiddels een land zonder mensen. In 1970 was het internationale Waddengebied een diffuus en heterogeen landschap met drieënhalf tot vijf miljoen inwoners en een boeiende natuurlijke en culturele erfenis die ernstig onder druk stond. In 2018 is de Waddenzee een strak gedefinieerd en homogeen natuurlandschap, omringd door een schil van menselijke bewoning en door cultuurlandschappen die nog altijd onder druk staan.

De bescherming van de Waddenzee vergde ook ander wisselgeld. De UNESCO eiste dat er een draagvlak ontstond voor het beoogde werelderfgoed. Een beschermd natuurgebied dat niet op brede steun kan rekenen van de omwonenden heeft geen toekomst. En dus werd er in

1999 een grensoverschrijdend project gestart dat de waarde van het cultuurlandschap rondom de Waddenzee moest benadrukken. Behoud van het culturele erfgoed en bewustwording daarvan zou – zo was de verwachting - ook het respect voor de natuur doen groeien. Identiteitspolitiek als vorm van natuurbehoud? Het omgekeerde bleek het geval: regionale belangengroepen kwamen in verzet en legden zich pas neer bij de nieuwe status van het gebied toen de nationale overheden beloofden hun eigen leefomgeving te ontzien. Ze wisten het zeker: hun broodwinning werd bedreigd en hun identiteit stond op het spel.

De scheidslijnen tussen natuur en cultuur verhardden zich. De plannen voor cultureel werelderfgoed werden op de lange baan geschoven en de resultaten van het onderzoek intussen gebruikt om meer toeristen te lokken, die op hun beurt het natuurlijke werelderfgoed moesten ondersteunen.

Zo versplinterde het mentale landschap. De beschermingsregimes die bedoeld waren om natuur en cultuur onder één noemer te brengen, creëerden nieuwe scheidslijnen die natuurbeschermers en omwonenden van elkaar vervreemdden.

De Waddenkust uitgevonden

Ergens halverwege dit traject heeft iemand de Waddenzee uitgevonden, ik bedoel de Waddenzee zoals wij die nu kennen. Of misschien hebben we dat wel allemaal samen gedaan. Ik hoor u al protesteren. En ik begrijp dat wel, maar dat is niet helemaal terecht. Natuurlijk, het natuurgebied ligt er al duizenden jaren. Maar er hebben altijd mensen rondgezworven. Zonder de mens geen Waddenzee, zonder de menselijke blik schiet ieder concept in het lege.

Het Waddengebied is toch oud cultuurland, hoor ik u zeggen. *Mare fresica*, *Magna Frisia*, het land van de Friese taal en de Friese Vrijheid. Eén van de weinige niet-gefeodaliseerde gebieden in Europa (Marc Bloch). Een *Germania Germanissima*, waar de heldhaftige strijd tegen de zee een diepgewortelde vrijheidsdrang heeft opgewekt die tot op de dag van vandaag op de mentaliteit van de mensen doorwerkt (Hermann Aubin).

Ja en amen. Dat zegt nog helemaal niets over het culturele erfgoed, laat staan over de hedendaagse identiteit van het Waddengebied. Middeleeuwse bronnen hebben het daar niet over, die vertellen hun eigen verhaal dat voor ons vaak moeilijk te begrijpen is. Het landschap vergt een andere uitleg, afhankelijk van de modellen die wij erop loslaten.

Boeiender vind ik persoonlijk de nasleep van de Gouden Eeuw, toen de Waddenkust een van de drukst bevaren handelsroutes van Europa werd. De tijd van barokke provinciestedjes, getijdenhavens, walvisvaart en koloniale handel. Toen een groot deel van de eilandbevolking als gastarbeider op de Nederlandse vloot werkte en de scheepsofficieren Hollands spraken. Het waren de Hollandse cartografen die de wadden ontdekten, niet als natuurgebied, maar als veilige vaarroute naar Hamburg. Alle blikken waren gericht op Amsterdam, maar tegelijkertijd vierde het gewestelijke particularisme hoogtij. Van gemeenschappelijkheid was geen sprake: Hollanders, Friezen en Groningers gingen gescheiden wegen.

En dan de tijd van Napoleon, wanneer de kuststreek tot aan de Elbe wordt ingelijfd bij het Franse keizerrijk, als decor voor groeiende staatsinterventie, voor het continentale stelsel en de zogenaamde vrijheidsstrijd tegen dit alles. Het resultaat is een nieuwe staatsorde na 1815, waarin de Waddenkust voor het eerst als onderdeel van de nationale staat wordt gezien.

Het kan verhelderend zijn nog eens naar de oorsprong van onze hedendaagse terminologie te kijken. De term Noordzeekust stamt eigenlijk uit een Deense context: de heroïsche strijd van de Denen tegen hun vijanden op zee.

In de opstand tegen Napoleon ontstond vervolgens de droom van een nieuwe natie van de Alpenrand tot het Noordzeestrand. Termen als *Nordseemarschen* en *Nordseeinseln* zijn in het kader van de Duitse eenwording ontwikkeld. Nederland en Engeland dienden aanvankelijk als voorbeeld, maar al snel ontdekte men zijn eigen historie. De liberale burgerij keek met bewondering naar de zelfbewuste boerenstand uit de kuststreek, die zichzelf profileerde als erfgenaam van een middeleeuws republikanisme waaraan alleen de Hanzesteden konden tippen.

De frisse zeelucht die uit het buitenland kwam overwaaien, had een enorme politieke betekenis. De helende kuur aan zee, het vakantieplezier, het veroveren van het strand werd een metafoor voor de beoogde heling van de natie. "De Duitse beweging is doorgedrongen tot aan zee", hield de liberaal Georg Beseler in 1849 de leden van het Frankfurter Parlement voor, "en de zeelucht die van daaruit blaast, zal frisse lucht over het Duitse land verspreiden, en versterkend en prikkelend op onze conditie werken".

In 1864 volgde de verovering van Sleeswijk-Holstein en tenslotte wist Bismarck in 1890 ook Helgoland aan de Britten te ontfutselen. Tegelijkertijd begon de idealisering van de Friezen, die werden voorgesteld als meelijwekkende slachtoffers van de Deense bureaucratie en vervolgens als voorbeeld voor heel Duitsland.

De Waddenzee en de Waddeneilanden deelden in deze belangstelling. Ze vormden als het ware het decor waarbinnen de vrijheidslust en strijdbaarheid van de kustbewoners zich hadden kunnen ontwikkelen. Aan de eilandbewoners werden dezelfde heroïsche eigenschappen toegedicht. "Het land is van ons en dat moet het blijven", dicht Theodor Storm in 1849. Het Waddengebied werd een onmisbaar onderdeel van het nieuw ontworpen vaderland.

Vanuit Duitsland verbreidde de term Waddenzee zich naar de buurlanden. Hij duikt in Nederland pas rond 1900 op en wordt vastgelegd in de Visscherijwet van 1908, waarna de monding van de Zuiderzee in 1932 wordt omgedoopt tot Waddenzee. Het duurde tot 1947 voordat de *Bosatlas* de term Waddenzee voor het hele gebied introduceerde; de topografische dienst deed er zelfs tot 1996 over. Pas langzaam kwam de Waddenzee op de agenda, aanvankelijk het terrein van landaanwinning, scheepvaartroutes en visserijbelangen, en pas veel later als natuurgebied.

Boerenland

Als er iets is dat de identiteit van het Waddengebied heeft gekleurd, dan is het wel de agrarische welvaart van de negentiende en vroege twintigste eeuw. Landschapvormen, dorpsbeelden, boerderijen, het geheel aan materiële en immateriële cultuur ademen een negentiende-eeuwse geest van vooruitgang en soms ook van verzet daartegen. Dat geldt vooral voor het vasteland; de eilanden hadden eerder te kampen met armoede en relatieve achteruitgang. Tijdgenoten hadden daar geen passende term voor, ze spraken over zeekelegebieden en polderland. Maar nog altijd vierde het provincialisme hoogtij: de Groningse boerenelite ontwikkelde een weidse blik die al snel over de oostgrenzen heen ging. In Friesland keerde het zelfbesef zich eerder naar binnen. Van wederzijdse herkenning was

geen sprake. De Friese beweging smeedde banden met verder afgelegen streken waar men zijn Friese identiteit koesterde, zelfs al was de gemeenschappelijke taal inmiddels uitgestorven.

Het landschap ging intussen grondig op de schop, moerassen werden drooggelegd en heidevelden ontgonnen. Het cultuurlandschap dat we nu zo diepgaand koesteren, is grotendeels een negentiende-eeuws product, in stand gehouden door voortdurende inspanningen van onderbetaalde land- en veenarbeiders.

Toch was het dit cultuurlandschap dat de babyboomers die de Waddenzee op de politieke agenda hebben gezet, graag wilden behouden. Als een soort tegenhanger van de wilde natuur die ze achter de dijken meenden te ontwaren. En niet als absolute tegenstelling: de ganzen moesten welkom blijven in het achterland, de garnalenvissers zouden hun gang kunnen blijven gaan, zij het in een wereld die ze voortaan met schippers op de bruine vloot moesten delen. De dijk was niet bedoeld als scheidslijn, hij moest de verbinding blijven tussen twee werelden, tussen werk en vrije tijd, tussen mens en natuur, tussen de verschillende identiteiten die we allemaal in ons hebben.

Zo werd de Waddenzee nogmaals uitgevonden: een romantisch concept dat verknochtheid aan het landschap verbond met bezorgdheid over de natuur, dat de historisch-geografie op één lijn plaatste met ecologische vakkennis.

Hybride

Het was een beeld dat moeilijk stand kon houden. De dijken, die grondig werden verbreed en opgehoogd, bleken wel degelijk een scheidslijn. Niet alleen in materiële zin: de schaalvergroting in landbouw, visserij en infrastructuur riep vergelijkbare problemen op, maar de oplossing was heel verschillend. En daarin speelt de uitvinding van de Waddenzee opnieuw een sleutelrol, nu niet als natuurgebied, maar als mengvorm van mens en natuur, als een bureaucratisch-natuurlijke hybride, die een hele eigen dynamiek vertoont. Zonder regelgeving geen Waddenzee, zonder Waddenzee geen regelgeving. Dit is een keiharde realiteit, nauwelijks minder tastbaar dan de natuurwaarden die we willen beschermen.

Dat is niet alleen het speelveld van ambtenaren en politici. Het is een onoverzichtelijk samenraapsel geworden van natuurbeschermers, bestuurders en wetenschappers die ieder hun eigen rol spelen en elkaar daarin opjagen. De bestuurders bieden oplossingen, dat is hun werk; de natuurbeschermers spelen in op de bezorgdheid van het publiek, dat is nu eenmaal hun taak, en de wetenschappers worden ingehuurd om de strijdige claims te onderbouwen, alles zoals het hoort. Daar is allemaal niks mis mee, maar het moet wel worden gezegd.

Problematische identiteit

Dat alles brengt mij terug bij de identiteit van het Waddengebied. Die identiteit is problematisch en dat is hij ook altijd geweest. Dat hoeft niemand te verbazen, want identiteit kun je niet vangen. Identiteit bestaat uit identificaties en die zijn in onze moderne wereld meer dan ooit diffuus, persoonsgebonden en heterogeen. Zoals het waddengebied zelf.

Cultureel erfgoed is een keuze, een identificatie met datgene wat we denken te willen behouden. Natuurlijk erfgoed is dat overigens ook.

Een tijdlang hebben we gedacht dat het anders was. Met de historische geografie in ons achterhoofd meenden we dat het landschap werkelijk de basis vormt voor wie wij zijn. Door ons nog meer in het Waddengebied thuis te gaan voelen, wilden we de versplintering van ons bestaan keren. Die blik op het landschap bleek echter bedrieglijk. We dachten dat we wisten wie we waren, maar met veranderingen hielden we geen rekening.

De echte natuurliefhebbers hadden het gemakkelijker: zij gingen *into the wild*. Ver weg van de menselijke beschaving naar een wereld waarin de mens niet meer dan toeschouwer is, de ultieme *backpacker*, die zijn identiteit slechts ontleent aan het toeristenbestaan.

Voor iedereen die woont en werkt in het Waddengebied is dat natuurlijk een fictie. Gedeelde identiteiten vergen keuzes, ze kunnen verbinden, maar ook scheiden. En dus zullen we telkens weer rond de tafel moeten: bewoners en bezoekers, natuurvrienden en liefhebbers van de geschiedenis, bestuurders en vakspecialisten. Maar vooral ook die partijen die niet voor zichzelf kunnen spreken: de vogels, de vissen, de erfenis van het verleden en vooral ook de toekomst van onze planeet.